डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राज्यघटना विषयक विचार

प्रा. डॉ. तेजराव गोपीनाथ साबळे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
प्रगती कला व विज्ञान महाविद्यालय सिल्लोड
ता. सिल्लोड, जि. औरंगाबाद
मो. नं. 9403122925, tejassable1974@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती. या ऐतिहासिक प्रक्रियेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अतुलनीय आहे. ते केवळ घटनेचे शिल्पकार नव्हते, तर ते एक द्रष्टे विचारवंत, न्यायमूर्ती, समाजसुधारक आणि राष्ट्रनायक होते. त्यांचा घटनात्मक दृष्टिकोन हा एका व्यापक समाजाच्या हितासाठी होता, ज्यात सर्व जाती, धर्म, वर्ग आणि लिंग यांच्या समानतेची आणि सन्मानाची हमी दिली गेली आहे. त्यांच्या विचारसरणीत स्पष्टपणे दिसते की राज्यघटना ही फक्त कायद्यांची गोळाबेरीज नसून, ती एक जिवंत दस्तऐवज आहे, जी समाजाच्या विकासासाठी मार्गदर्शक म्हणून काम करते. बाबासाहेबांनी संविधान लेखन प्रक्रियेत सहभाग घेताना केवळ कायदेपंडित म्हणून नव्हे, तर एका सशक्त, समतामूलक, आणि सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य भारताचे स्वप्न उराशी बाळगून योगदान दिले. त्यांच्या या विचारांची सैद्धांतिक मांडणी करणे, ही केवळ शैक्षणिक गरज नाही, तर सामाजिक आणि नैतिक जबाबदारी आहे. म्हणूनच या लेखामधून त्यांचे राज्यघटना विषयक विचार, त्यांच्या घटनेतील भूमिका, तसेच त्यांच्या वैचारिक स्पष्टतेचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

१. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीमध्ये बाबासाहेबांचे योगदान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे घटना समितीचे मसुदा समितीचे अध्यक्ष होते. त्यांचा घटनात्मक दृष्टिकोन सर्वसमावेशक आणि परिवर्तनवादी होता. त्यांनी भारतीय समाजात असलेल्या सामाजिक विषमतेचा सखोल अभ्यास केला होता आणि घटनेच्या माध्यमातून या विषमतेवर मात

करण्याचा प्रयत्न केला. घटनेच्या प्रारूपात त्यांनी समाविष्ट केलेल्या मूलभूत अधिकारांमुळे प्रत्येक भारतीय नागरिकाला कायदेशीर संरक्षण प्राप्त झाले. त्यांनी घटनेच्या माध्यमातून जातीभेद, अस्पृश्यता, स्त्रियांवरील अन्याय, वंचित गटांचे शोषण यांसारख्या समस्यांवर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी घटनेत Right to Constitutional Remedies (अनुच्छेद 32) सारखा हक्क समाविष्ट केला, जो नागरिकाला थेट सर्वोच्च न्यायालयात जाण्याचा अधिकार देतो. त्यांच्या या दृष्टीकोनामुळे भारतीय राज्यघटना ही केवळ कायद्याचे पुस्तक राहिली नाही, तर ती सामाजिक क्रांतीचे साधन बनली.

२. सामाजिक न्याय आणि समतेविषयी विचार

डॉ. आंबेडकर यांना सर्वात जास्त चिंता होती ती सामाजिक विषमतेची. त्यांचे मानणे होते की, केवळ कायद्यात समानता देऊन चालणार नाही, तर ती जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात उतरली पाहिजे. त्यांनी 'सामाजिक न्याय' या संकल्पनेला भारतीय घटनेच्या गाभ्यात स्थान दिले. अनुच्छेद 14 (सर्वांसाठी कायद्यापुढे समानता), अनुच्छेद 15 (विभेद निषेध), अनुच्छेद 17 (अस्पृश्यतेची समाप्ती), आणि अनुच्छेद 46 (मागासवर्गीयांसाठी विशेष तरतुदी) हे सर्व कलम सामाजिक समतेचे प्रतीक आहेत. बाबासाहेब म्हणायचे, "समता ही केवळ घोषणा न राहता, ती कृतीत उतरली पाहिजे." त्यांनी घटनेच्या माध्यमातून वंचित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते, एक लोकशाही केवळ मतदानाचा हक्क देऊन सिद्ध होत नाही, तर ती प्रत्येक व्यक्तीला मानवी सन्मान व संधी समानतेची ग्वाही देते.

३. धर्मनिरपेक्षता आणि बहुधर्मीयतेविषयी भूमिका

भारत हा अनेक धर्मांचा, जातींचा आणि संस्कृतींचा देश आहे. बाबासाहेबांनी हे विविधतेचे वास्तव समजून घेतले होते. त्यामुळे त्यांनी घटनेमध्ये धर्मनिरपेक्षता ही अत्यावश्यक तत्त्व म्हणून मांडली. त्यांच्या मते, धर्म आणि राजकारण यांचे मिश्रण हे लोकशाहीसाठी धोकादायक ठरते. त्यामुळे त्यांनी राज्य आणि धर्म वेगळे ठेवण्याची भूमिका घेतली. घटनेत धार्मिक स्वातंत्र्य, श्रद्धा आणि उपासनेचा अधिकार (अनुच्छेद 25-28) देताना त्यांनी सर्व धर्मांबद्दल समानता ठेवली. त्यांचे स्पष्ट मत होते की, "राज्य हे कोणत्याही धर्माचे पोषण करू नये, तसेच कोणत्याही धर्माचे दमनही करू नये. धर्म ही वैयक्तिक बाब असावी आणि राज्य सर्व नागरिकांसाठी समान व निष्पक्ष असावे."

४. भारतीय संघराज्य आणि केंद्र-राज्य संबंध

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संघराज्य रचताना त्यात केंद्राला काही अधिक अधिकार दिले. त्यांचे म्हणणे होते की, भारतासारख्या बहुभाषिक, बहुधार्मिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या विविध देशासाठी एक सशक्त केंद्र आवश्यक आहे. परंतु त्यांनी राज्यांना देखील विशिष्ट अधिकार दिले आहेत आणि राज्यघटनेत केंद्र व राज्य यांच्यातील कार्यविभाजन स्पष्ट केले आहे. अनुच्छेद 245 ते 263 या कलमांद्वारे त्यांनी कार्यक्षेत्र, कायदेनिर्माण अधिकार, आणि समन्वयाचे तत्त्व दिले. त्यांनी भारताला "एक संघराज्य असलेला एकात्म राष्ट्र" असे संबोधले होते. त्यांच्या मते, संकटांच्या वेळी केंद्राने निर्णायक भूमिका घ्यावी, पण सामान्य परिस्थितीत राज्यांची स्वायत्तता राखली गेली पाहिजे.

५. राज्यघटनेतील सुधारणांसाठी बाबासाहेबांचा दृष्टिकोन

बाबासाहेब आंबेडकर हे परिवर्तनवादी होते. त्यांच्या मते कोणतीही राज्यघटना अमर्याद काळासाठी योग्य नसते. समाजाच्या गरजेनुसार तिच्यात सुधारणा होणे गरजेचे आहे. त्यांनी घटनेत दुरुस्तीची प्रक्रिया स्पष्टपणे नमूद केली (अनुच्छेद 368). ते म्हणत, "समाज जसजसा बदलतो तसतशी घटना सुद्धा बदलली पाहिजे. घटना ही सजीव दस्तऐवज आहे." त्यामुळे त्यांचे राज्यघटना विषयक विचार हे स्थिरतेसह लवचिकतेवर आधारित होते.

६. स्त्रियांचे अधिकार आणि समावेश

स्त्रियांच्या हक्कांसाठी बाबासाहेबांचे योगदान विशेष उल्लेखनीय आहे. त्यांनी हिंदू कोड बिलचा मसुदा तयार केला होता, ज्यात स्त्रियांना संपत्तीतील हक्क, घटस्फोटाचा अधिकार, दत्तक घेण्याचा अधिकार इत्यादी समाविष्ट होते. त्यांनी शिक्षण आणि नोकरीसंदर्भातील समान संधीसुद्धा महत्त्वाची मानली. त्यांच्या मते, स्त्रिया सक्षम झाल्याशिवाय समाज प्रगती करू शकत नाही.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राज्यघटना विषयक विचार केवळ एका घटनाकाराचे विचार नव्हते, तर ते एका सामाजिक क्रांतिकारकाचे दूरदृष्टीने भरलेले विचार होते. त्यांनी भारतीय समाजाला फक्त कायद्याचा चौकट दिला नाही, तर एक मूल्याधारित, समतामूलक लोकशाहीचा पाया घातला. त्यांच्या विचारांमुळे भारतीय घटनेला केवळ कायदेशीर मान्यता मिळाली नाही, तर

एक नैतिक व सामाजिक दृष्टीही लाभली. आजच्या काळातही, जेव्हा सामाजिक विषमता, जातीयतेचे राजकारण, स्त्रियांचे शोषण आणि धार्मिक ध्रुवीकरण वाढले आहे, तेव्हा बाबासाहेबांचे विचार अधिकच समर्पक आणि प्रेरणादायी ठरतात. त्यांच्या विचारांचा अभ्यास करणे म्हणजे केवळ इतिहास समजून घेणे नव्हे, तर आजच्या भारतात त्या विचारांची पुनःप्रस्थापना करणे होय. म्हणूनच, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राज्यघटना विषयक विचार हा केवळ शैक्षणिक विषय नाही, तर तो भारतीय समाजाच्या आत्म्याशी जोडलेला आहे.

संदर्भ सूची:

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – "Annihilation of Caste"
(मूळ भाषण, 1936 – एक सामाजिक क्रांतीचा दस्तऐवज)
2. भारताची राज्यघटना – डॉ. बी. आर. आंबेडकर (Constituent Assembly Debates)
3. "भारतीय राज्यघटनेचा इतिहास" – एन.डी. अरोरा, विश्वविद्यालय प्रकाशन
4. "राज्यशास्त्र – एक सैद्धांतिक अभ्यास" – डॉ. शं. वि. देशपांडे, सुयोग प्रकाशन, पुणे
5. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वैचारिक योगदान" – डॉ. रमेश काटकर, प्रगती बुक्स
6. "भारतीय लोकशाहीतील सामाजिक न्याय" – डॉ. सुधीर गावंडे, ज्ञानदीप प्रकाशन
7. भारतीय राज्यघटना (मराठी भाषांतर) – भारत सरकार प्रकाशन विभाग